

प्रकरण : ६

उपसंहार

प्रकरण : ६

उपसंहार

प्रस्तावना :-

मानवी अधिकारांमध्ये “रोजगाराचा हक्क” हा महत्वाचा हक्क आहे. १९३८ साली औंध संस्थानच्या राज्यघटनेत बाळासाहेब पंतप्रतिनिधी यांनी प्रथम लोकांना काम करण्याचा हक्क दिला. भारतीय राज्यघटनेत “कामाचा हक्क” हा मूलभूत हक्कांमध्ये समाविष्ट न करता त्यासंबंधीच्या तरतुदी मार्गदर्शक तत्वांमध्ये समाविष्ट करण्यात आल्या आहेत. वि. स. पागे यांच्या प्रयत्नांने व लोकचळवळीच्या दबावामुळे महाराष्ट्रामध्ये १९७७ मध्ये ‘महाराष्ट्र रोजगार अधिनियम’ अस्तित्वात आला. तो २६ जानेवारी १९७९ रोजी अमलात आला. या रोहयो कायदयामुळे “कामाचा हक्क” ही मार्गदर्शक तत्वातील तरतूद कायदयात रूपांतर करणारे महाराष्ट्र हे पहिले राज्य ठरले.

‘रोजगार हमी योजना’ ही ग्रामीण भागातील दारिद्र्य निर्मुलनाशी प्रामुख्याने निगडित आहे. महाराष्ट्र रोजगार हमी योजनेचा उद्देश पुढीलप्रमाणे आहे.

राज्यातील ग्रामीण भागात तसेच ‘क’ वर्गीय नगरपालिका क्षेत्रात जे लोक शारीरिक श्रमाचे काम करण्यास तयार आहेत. पण स्वतःहून ते मिळवून शकणाऱ्या सर्व अकुशल व्यक्तींना ‘मागेल त्याला काम’ या तत्वाच्या अधीन राहून श्रमप्रदान रोजगार पुरविणे हा रोहयोचा प्रमुख उद्देश आहे. रोजगार पुरविण्याची हमी ही फक्त अकुशल काम व शारीरिक श्रमाच्या कामापुरतीच मर्यादित आहे.

रोहयोत हाती घेतलेल्या कामातून टिकाऊ सामूहिक मालमत्ता निर्माण व्हावी व मजूरांना दिलेली मजूरी केलेल्या कामाशी निगडीत असावी हा या योजनेचा मूलभूत हेतू आहे. रोहयो अंतर्गत मजूरांना रोजगार निर्माण करून त्यांच्यामार्फत गावातील भूविकास कामांना प्राधान्य देण्यात येते. या योजनेखाली देण्यात येणारी रोजगाराची हमी हे शासनाच्या सामाजिक व आर्थिक धोरणाचे मूलभूत सूत्र आहे. रोजगार हमी योजना ही केवळ दुष्काळी योजना नसून बारमाही योजना असून मागणीनुसार रोजगार पुरविण्यात येईल अशी महाराष्ट्र रोहयो कायदयात तरतूद करण्यात आली आहे. ग्रामीण भागातील बेरोजगारांना कामाची हमी देण्यात आली. खेड्यातील ब्रेकार, गरिबांना रोजगार पुरवून त्यांची आर्थिक ताकद वाढावी अशी रोहयोची मांडणी आहे. रोहयो ही श्रीमंताच्या पैशातून गरिबांसाठी राबविली जाणारी योजना आहे.

अ) सारांश :-

प्रस्तुत प्रबंधामध्ये “सांगोला तालुक्यातील रोजगार हमी योजनेचा टीकात्मक अभ्यास करण्यात आला आहे. प्रस्तुत प्रबंधातील प्रकरणे पुढीलप्रमाणे :-

१) रोजगाराचा हक्क व त्यांचे महत्व एक ऐतिहासिक आढावा

मानवी जीवनात “रोजगाराच्या हक्काला” अनन्यसाधारण महत्व आहे. मानवी जीवनाच्या मूलभूत गरजा पूर्ण करण्यासाठी “कामाच्या हक्काला” महत्व आहे. समाजवादी क्रांती झालेल्या सोवियत युनियनमध्ये १९३६ च्या राज्यघटनेत हा हक्क प्रथम देण्यात आला. १९४८ मध्ये संयुक्त राष्ट्रसंघाने मानवी हक्कांच्या जाहीरनाम्यात रोजगार हक्काचा समावेश केला आहे. भारतीय स्वातंत्र्य चळवळीमध्ये “रोजगार हक्काची” बीजे देसून येतात. भारतात सर्वप्रथम औंध संस्थानच्या राज्यघटनेत औंध संस्थानचे प्रमुख पंतप्रतिनिधी बाळासाहेब यांनी “काम करण्याचा हक्क” लोकांना दिला. “काम करण्याचा हक्क” या तीन शब्दात स्वराज्याचे आणि सुराज्याचेही सार ठरविलेले आहे. भारतीय राज्यघटनेत “रोजगाराचा हक्क” हा मूलभूत हक्कामध्ये समाविष्ट न करता राज्यघटनेच्या मार्गदर्शक तत्वामधील कलम ३९, ४१, ४३ यामध्ये समाविष्ट केला.

महाराष्ट्रातील शेती ही मुख्यतः कोरडवाहू असून, महाराष्ट्रातील बहुतांश शेती ही पावसाच्या पाण्यावर अवलंबून आहे. महाराष्ट्रात वारंवार अनेक लहान-मोठे दुष्काळ पडले आहेत. या दुष्काळ परिस्थितीवर मात करून खेड्यातील गरबांना “कामाचा हक्क” व संरक्षण देण्याच्या हेतूने अनेक वर्षे अभ्यास करून वि. स. पागे यांनी १९६५ मध्ये सांगली जिल्ह्यातील तासगाव तालुक्यात ‘एकात्मिक ग्रामीण विकास’ हा कार्यक्रम प्रायोगिक स्वरूपात राबविला. १९७२-७३ मध्ये महाराष्ट्रात अभूतपूर्व अशी दुष्काळ स्थिती निर्माण झाली होती. या दुष्काळ परिस्थितीत ग्रामीण भागातील विपन्नावस्थेने गांजलेल्या लोकांना जगणे कठिण झाले होते. या दुष्काळी परिस्थितीवर मात करण्यासाठी ‘रोजगार हमी योजना’ राबविण्यात आली. दुष्काळ निवारण कार्यक्रम राबविण्यासाठी, कामाच्या हक्कासाठी शेतमजूर, शेतकरी संघटना व विविध राजकीय पक्षांनी चळवळी केल्या. जनआंदोलन, लोकचळवळी, श्रमिक संघटना, कष्टकरी संघटना, युवक क्रांती दल, शेतकरी कामगार पक्ष, महाराष्ट्र राज्य शेतमजूर परिषद या लोकचळवळींच्या प्रयत्नातून १९७२-७३ मध्ये दुष्काळ निवारण कार्यक्रम म्हणून विविध समाजगटांच्या दबावामुळे ‘पागे योजना’ धर्तीवर रोजगार हमी योजना राबविण्यात आली.

२) महाराष्ट्र शासनाचा रोजगार हमी योजनेचा कायदा

महाराष्ट्र रोजगार हमी योजनेचे जनक वि. स. पागे यांच्या प्रयत्नातून सांगली जिल्ह्यातील तासगाव तालुक्यात विसापूर या गावी २ आक्टोबर १९६९ रोजी रोजगार हमी योजनेची मुहूर्तमेढ रोवण्यात आली. पुरोगामी म्हणून ओळखल्या जाणाऱ्या महाराष्ट्रात 'रोजगाराचा हक्क' हा सिध्दांत व्यवहारात आणण्याचे साहस वि. स. पागे यांच्या प्रयत्नातून शक्य झाले. त्यामुळे महाराष्ट्र रोजगार हमी योजनेचे जनक म्हणून वि. स. पागे यांना ओळखले जाते. १ मे १९७२ मध्ये रोजगार हमी योजना महाराष्ट्रात अस्तित्वात आली. १९७४ नंतर रोहयो एक स्थिर, सर्व महाराष्ट्रभर राबविली जाणारी योजना म्हणून स्वीकारली गेली. "मागेल त्याला काम" तत्वावर आधारित 'महाराष्ट्र रोजगार हमी अधिनियम' १९७७ मध्ये अस्तित्वात आला. २६ जानेवारी १९७९ पासून महाराष्ट्र रोजगार हमी अधिनियम अमंलात आला. रोजगार हमी कायदामुळे "कामाचा हक्क" या तरतुदींना कायदेशीर स्वरूप मिळून मार्गदर्शक तत्वामधील या तरतुदींची अमंलबजावणी झाली.

मागेल त्याला काम, कामाप्रमाणे दाम, रोजगाराची हमी, श्रमप्रधान, उत्पादक स्वरूपाचे काम, दुष्काळ हटविणारे काम, खेड्याचा विकास घडविणारे काम इ. रोजगार हमी योजनेची ठळक वैशिष्ट्ये आहेत.

महाराष्ट्र रोजगार हमी योजना कायदयामध्ये कामाच्या मागणीसाठीची प्रोसीजर, रोजगार हमी कामावरील नियम, रोहयो मजूरांना मिळणाऱ्या सोई-सुविधा, मजूरांना कामावरील ओळखपत्र, मजूरांच्या मजूरीचे दर, शेतकऱ्यांना मिळणारा भूसंपादन मोबदला, रोहयो कामाचे नियम, रोहयो कामाचे स्वरूप, रोहयो कामांचे नियोजन व आखणी, रोहयोची अमंलबजावणी करणारी प्रशासकीय यंत्रणा, रोहयो कामाचे मूल्यमापन व मार्गदर्शन करणारी यंत्रणा, रोहयोसाठी आर्थिक तरतूद, रोहयो कामांना मंजूरी व अमंलबजावणीसाठी रोहयो समित्या इ. तरतूदी महाराष्ट्र रोजगार हमी कायद्यात आहेत. महाराष्ट्रात रोजगार हमी कायदा अमंलात आल्यापासून रोजगार हमी योजना ही दुष्काळ हटविणारी योजना नसून "मागेल त्याला काम" ह्या तत्वावर बारमाही रोहयो कामे पुरविणारी देशातील एकमेव योजना ठरली आहे. महाराष्ट्र रोजगार हमी योजनेच्या धर्तीवर केंद्र सरकारनेही ५ सप्टेंबर २००५ रोजी राष्ट्रीय रोजगार हमी कायदा समंत केला आहे.

३) सांगोला तालुक्याची वैशिष्ट्ये

महाराष्ट्र राज्यातील सोलापूर जिल्ह्यामधील सांगोला तालुका हा अवर्षणप्रवण (दुष्काळी) तालुका म्हणून ओळखला जातो. सोलापूर जिल्हा हा सह्याद्री पर्वतरांगांच्या पर्जन्य छायेत येत असल्यामुळे पावसाचा

प्रारंभ व शेवट अनिश्चित स्वरूपाचा असतो. सोलापूर जिल्ह्यात चक्री पध्दतीने व पावसाचे प्रमाण कमी असल्यामुळे अवर्षणाचा फटका सतत बसत राहतो.

सांगोला तालुक्याचे हवामान उष्ण व कोरडे आहे. सांगोला तालुक्यात पावसाचे प्रमाण कमी आहे. सांगोला तालुक्यातील जमीन ही बहुतांश हलक्या प्रतीची असून खडकाळ, सपाट, काहीशी डोंगराळ, लहान-मोठ्या टेकड्या व हलक्या प्रतीची, कमी कसाची या प्रकारात मोडते. सांगोला तालुक्यात प्रामुख्याने रब्बी ज्वारी, बाजरी, कडधान्ये, भाजीपाला यांसारखी कमी पाण्यावर, लवकर येणारी पिके घेतली जातात. याशिवाय डाळिंब, बोर, सीताफळ यांसारख्या फळबागांची लागवड केली जाते. सांगोला तालुक्यात (महूदचा) काही भाग वगळता शेतीस कृत्रीम पाणीपुरवठ्याची सोय नाही. पावसाच्या व विहिरींच्या पाण्यावर शेती अवलंबून आहे. सांगोला तालुक्यातील भौगोलिक, सामाजिक, राजकीय, आर्थिक वैशिष्ट्यांमुळे तसेच सतत निर्माण होणारी टंचाई सदृश्य परिस्थितीमुळे रोजगार हमी योजनेची विविध विकास कामे राबविली आहेत. सांगोला तालुक्यात हिंदू व मुस्लीम धर्माचे लोक राहतात. सांगोला तालुक्यातील सामाजिक चळवळीमध्ये अनेक लोकांचा सहभाग होता. सांगोला तालुक्याचे स्वातंत्र्य चळवळीमध्ये महत्वपूर्ण योगदान आहे. राजकीय चळवळीमध्ये काँग्रेस व शेतकरी कामगार पक्षाची महत्वाची भूमिका दिसून येते. सांगोला तालुक्याचे आमदार मा. गणपतराव देशमुख यांचे रोजगार हमी योजनेतील कार्य महत्वपूर्ण आहे.

सांगोला तालुक्यातील रोजगार हमी योजनेचा अभ्यास करण्यासाठी निवडलेल्या लोटेवाडी, ळटफळ आणि इटकी या गावांमध्ये छोटे सीमांत शेतकरी व भूमीहिन शेतमजुरांची संख्या अधिक आहे. पावसाच्या पाण्यावर शेती अवलंबून आहे. या गावांत अनेक जातीसमूहांचे लोक राहतात. या गावातील लोकांचा शेती, शेतमजुरी आणि पशुपालन हा मुख्य व्यवसाय आहे. या गावातील सुमारे शे. २०% क्षेत्र बागाईत असून सुमारे शे. ८०% क्षेत्र कोरडवाहु, पडीक माळरान स्वरूपाचे आहे. पावसाचे प्रमाण कमी व अनिश्चित स्वरूपाचे, सतत पडणारा दुष्काळ यामुळे छोटे शेतकरी व भूमीहीन शेतमजुरांना शेतीच्या कामावर वर्षभर रोजगार मिळत नाही. त्यामुळे या गावांमध्ये रोहयो कामाची मागणी अधिक आहे.

४) सांगोला तालुक्यातील रोजगार हमी योजना

सांगोला तालुक्यातील रोजगार हमी योजना अभ्यासासाठी प्रश्नावली, निरीक्षण, सहभागी, सर्वेक्षण, मुलाखत या संशोधन पध्दतीचा अवलंब करून अभ्यास करण्यात आला. सांगोला तालुक्यातील रोजगार हमी

योजना अभ्यासासाठी लोटेवाडी, कटफळ आणि इटकी या तीन गावांची निवड केली. या तीन गावांतील २००१ ते २००६ या पाच वर्षांच्या कालावधीमधील रोहयोची विकास कामे, वार्षिक सरासरी मजूर उपस्थिती यांचा अभ्यास करण्यात आला. या गावांतील रोहयो मजूरांचा अभ्यास करण्यासाठी रोहयो कामांवरील उपस्थित शंभर रोहयो मजूरांची निवड केली. यामध्ये ६० पुरुष आणि ४० स्त्रिया यांचा सहभाग आहे. रोहयो मजूरांच्या वयोगटानुसार ३१ ते ५० या वयोगटातील मजूरांची उपस्थिती अधिक दिसून आली. या मजूरांपैकी सुमारे शे. ८०% मजूर हे निरक्षर असल्याचे आढळले. या गावातील धनगर समाज बहुसंख्येने असल्यामुळे या समाजातील शेतमजूरांची संख्या अधिक आहे. छोटे शेतकरी व भूमीहीन मजूरांची संख्या जास्त आहे. उच्चवर्गीय जातीचे रोहयो कामावरील स्थान नगण्य आहे. या तीन गावांतील रोहयो मजूरांचा अभ्यास करतांना बहुतांश रोहयो मजूरांना रोहयो कामावर मिळणाऱ्या सोई-सुविधा यांची माहिती नाही. तसेच रोहयो कामावर पिण्याचे पाणी व्यतिरिक्त कोणत्याही सोई-सुविधा दिल्या जात नाहीत. अमंलबजावणी अधिकारी रोहयो मजूरांच्या निरक्षरतेचा गैरफायदा घेत असल्याचे आढळले. स्त्रियांना मिळणाऱ्या सोई-सुविधाविषयी जागृती नसून त्यांच्या अज्ञानीपणाचा अमंलबजावणी अधिकारी गैरफायदा घेतात. त्यांना कोणत्याही सोई-सुविधा मिळत नसल्याचे आढळते.

रोहयोच्या कायदयातील तरतुदींची पूर्णपणे अमंलबजावणी होत नसल्याचे लक्षात आले. रोहयोमध्ये कामात स्त्री-पुरुष वेतन यात फरक, रोहयो कामावर मोठ्या यंत्राचा वापर, शेतकऱ्यांना भूसंपादन मोबदला मिळण्यास दिरंगाई, कामातील मोजमाप यात फसवणूक, खोठ्या हजेरी लावणे, निकृष्ट दर्जाचे धान्य देणे, वेळेवर वेतन व धान्याचे वाटप न करणे, रोहयोतील कामे केवळ प्रभावी गटानांच देणे इ. अनेक त्रुटी आढळून येतात.

रोहयोविषयी राबविलेल्या जाणाऱ्या उत्पादक कामाचा फायदा उच्चवर्गीय, मोठे शेतकरी ह्यानांच अधिक झाल्याचे आढळले. याशिवाय उत्पादक व विकास कामे या गावात मोठ्या प्रमाणात झाली आहेत. रोजगार हमी योजना कामावरील मजूर आणि अमंलबजावणी अधिकारी यांच्या माहितीमध्ये विभिन्नता आढळून आली. या गावातील सरपंच व शेतकरी यांनी गावातील विकास कामामध्ये रोहयोचा फायदा झाल्याचे सांगितले. यावरून रोहयो मजूरांच्या समस्या सोडविण्याविषयी रोहयो कर्मचारी यांची दिरंगाई व अनास्था दिसून येते.

५) सांगोला तालुक्यातील रोजगार हमी योजना : टीकात्मक अभ्यास

सांगोला तालुक्यातील सामाजिक, राजकीय चळवळीचे योगदान महत्वपूर्ण दिसून येते. सांगोला तालुक्याचे आमदार मा. गणपतराव देशमुख यांचे रोजगार हमी योजनेतील सहभाग, कार्य यांचा आढावा घेण्यात आला आहे. रोजगार हमी योजना सिध्दांत आणि व्यवहार यामध्ये रोहयो कायदा आणि रोहयो अमंलबजावणीमधील वस्तुस्थिती सांगितली आहे. यामध्ये रोहयो कामावरील मजूरांच्या समस्यांकडे अमंलबजावणी अधिकार्यांचे दुर्लक्ष दिसून येते. दारिद्र्य निर्मुलन हे लक्ष्य असलेल्या या योजनेचा लाभ ग्रामीण गरिबांना अपेक्षेप्रमाणे मिळत नसल्याचे दिसते. या तीन गावातील अभ्यासावरून रोहयो मजूरांच्या सोई-सुविधा देण्याबाबत अमंलबजावणी अधिकारी दुर्लक्ष करून गैरफायदा घेत असल्याचे लक्षात येते. रोहयो अमंलबजावणीत अनेक त्रुटी दिसून आल्या. रोहयो कामामध्ये रोहयो मजूरांच्या निरक्षरतेचा गैरफायदा घेऊन अमंलबजावणी अधिकारी भ्रष्टाचार करतात. सोलापूर जिल्ह्यातील रोहयोमधील भ्रष्टाचार प्रकरणे उघडकीस आली आहेत. ह्या रोहयोतील दोषामुळे रोहयोची मूळ उद्दीष्टे सफल होण्यास अडथळे येतात.

सांगोला तालुक्यातील रोजगार हमी योजना यशस्वी करण्यासाठी रोहयो मजूरांना त्यांच्या हक्कांची जाणीव करून देणे आवश्यक आहे. रोहयोविषयी मजूरांमध्ये जनजागृती होणे आवश्यक आहे. रोहयोची अमंलबजावणी कामामध्ये सूसूत्रता आणून पारदर्शकता निर्माण करणे आवश्यक आहे रोहयोमध्ये गावातील सर्व लोकांचा सहभाग असणे आवश्यक आहे. यासाठी ग्रामसभा बळकट करणे गरजेचे आहे. रोहयो कामावरील मजूरांमध्ये संघटनजागृती करणे आवश्यक आहे. रोहयोचा लाभ सर्व संबंधित घटकाला मिळेल हे पाहिले पाहिजे.

ब) निष्कर्ष :-

सांगोला तालुक्यातील भौगोलिक, राजकीय, आर्थिक, सामाजिक वैशिष्ट्यांमध्ये रोहयोची विविध विकास कामे राबविली आहेत. सांगोला तालुक्यातील रोहयोचा अभ्यास करण्यासाठी लोटेवाडी, कटफळ आणि इटकी या गावांची निवड केली. या गावातील बहुतांश धनगर समाजातील लोक आहेत. या समाजाची रोहयो कामावरील मजूरांची उपस्थिती इतर समाजापेक्षा अधिक दिसून येते. उच्चवर्णीय समाजातील रोहयोमधील स्थान नगण्य आहे. रोहयो कामाचा फायदा मोठे शेतकरी व उच्चवर्णीय लोकांना अधिक मिळाला आहे. रोहयोच्या उत्पादक कामाचा फायदा छोटे सीमांत शेतकरी व भूमीहीन मजूरांना कमी झाला आहे. ह्यांना फक्त रोजगाराची

संधी मिळाली आहे. या गावांमध्ये रोहयोच्या मूळ उद्दीष्टानुसार रोहयो कायद्यांची पूर्णपणे अमंलबजावणी होत नाही. रोहयो मजूरांच्या निरक्षरतेचा फायदा अमंलबजावणी कर्मचारी घेत असल्याचे दिसून येते. रोहयो कामावर रोहयो मजूरांना प्रत्येक ठिकाणी सर्व सोई-सुविधांचा लाभ मिळत नाही. दारिद्र्य निर्मुलन हे लक्ष्य असलेल्या या योजनेचा लाभ गरीब मजूर, स्त्रियांना अपेक्षेप्रमाणे मिळत नसल्याचे लक्षात आले. भ्रष्टाचाराने ही योजना इतकी ग्रासली आहे की, तिच्या चौकशीसाठी कायमचे वेगळे अधिकारी नेमावे लागत आहेत. हे सोलापूर जिल्ह्यातील रोहयो भ्रष्टाचारावरून लक्षात येईल. रोहयो अमंलबजावणी कर्मचाऱ्यांच्या मर्जीनुसार रोहयो मजूरांना कामे करावी लागतात. रोहयो अमंलबजावणीमध्ये अनेक त्रुटी आढळून येतात. त्यामुळे रोहयोचा मूळ हेतू व आशय सफल झाले नसल्याचे लक्षात येते.

रोहयोमध्ये दोष असले तरी सांगोला सारख्या दुष्काळी भागात रोजगाराची गरज व विकास कामे राबविण्यासाठी ही योजना महत्वपूर्ण ठरली आहे. या योजनेच्या उत्पादक कामामुळे पावसाच्या पाण्याची साठवणूक क्षमता वाढून डाळींब, बोर यासारख्या फळबागांची लागवड मोठ्या प्रमाणात वाढत आहे. या अभ्यासावरून असे लक्षात आले की, ह्या योजनेमुळे दारिद्र्य पूर्णपणे कमी करण्यात अपयश आले असे तरी काहीशा प्रमाणात कमी झाले आहे. दुष्काळ परिस्थितीमध्ये शेतमजूरांना रोजगार मिळून जगण्याचे साधन मिळाले आहे. रोहयो कायद्यातील तरतुदी आणि स्थानिक अमंलबजावणी ह्यांमध्ये अनेक बाबतीत फरक असल्याचे दिसून येते.

टीकात्मक विवेचन :-

प्रस्तुत प्रबंधात “रोजगाराचा हक्क” आणि रोजगार हमी योजना कायद्यातील तरतुदींची अमंलबजावणी आणि रोहयोची मूळ उद्दीष्टांची पूर्तता होते का हे पाहण्यासाठी सोलापूर जिल्ह्यातील सांगोला तालुक्यातील रोजगार हमी योजनेच्या अभ्यासासाठी लोटेवाडी, कटफळ आणि इटकी या तीन गावांची निवड केली. हा अभ्यास या तीन गावांतील रोहयो कामाचे सर्वेक्षण करून करण्यात आला. या अभ्यासासाठी सहभागी, प्रश्नावली, निरीक्षण, मुलाखत या संशोधन पध्दतीचा वापर केला.

या तीन गावातील रोहयो कामाचा अभ्यास करण्यासाठी उपस्थित शंभर रोहयो मजूरांच्या प्रश्नावलीच्या आधारे मुलाखत घेऊन रोहयो कामावरील मजूरांच्या समस्या, रोहयो मजूरांना मिळणाऱ्या सोई-सुविधा याविषयी माहिती घेतली. या गावातील शेतकरी व सरपंच यांची रोहयोविषयी मते जाणून घेतली. अमंलबजावणी

अधिकारी, कर्मचारी ह्यांची अमंलबजावणी कार्यपध्दतीविषयी मते जाणून घेतली.

या तीन गावातील शेतकरी, शेतमजूर यांच्या रोहयो कामावरील समस्या :-

रोहयो कामावर काम करणाऱ्या रोहयो मजूरांच्या निरक्षरतेचे प्रमाण शे. सुमारे ८०% आहे. याचा गैरफायदा अमंलबजावणी कर्मचारी घेतात. रोहयो कामावर १५ दिवसात पगार वाटप करण्याची तरतूद असताना ३० ते ३५ दिवस पगार वाटप होत नाही. रोहयो कामावर स्त्री-पुरुष वेतनात फरक, रोहयोची कामे मजूरांना टंचाई परिस्थितीच्या काळात गरजेनुसार वेळेवर मिळत नाहीत. रोहयो कामावर पिण्याच्या पाण्याव्यतिरिक्त कोणत्याही सोई-सुविधा मिळत नाहीत. स्त्रियांना मिळणाऱ्या सोई-सुविधा दिल्या जात नाहीत. रोहयो कामावर कामे निघाल्यास गरीब, वृद्ध, स्त्री मजूरांना कामावर घेण्यास नकार दिला जातो. रोहयोच्या कामाच्या मोबदल्यात टंचाई परिस्थितीमध्ये दिले जाणारे धान्य निकृष्ट दर्जाचे दिले जाते. वेळेवर व योग्य मिळत नाहीत. रोहयो कामावर मिळणारे वेतन हे महागाईच्या काळात अपुरे पडते अशी रोहयो मजूरांची तक्रार आहे. रोहयोची कामे कमी निघाल्यास ती कामे प्रभावी गटांनाच दिले जाते. काही रोहयो अमंलबजावणी कर्मचाऱ्यांच्या मर्जीनुसार कामे करावी लागतात. रोहयोच्या कामावर विशेषतः शेततळ्याची कामे मोठ्या यंत्राद्वारे केल्यामुळे रोहयो मजूरांना रोजगार मिळाला नसल्याचे सांगितले. रोहोच्या कामाचा फायदा उच्चवर्गीय व मोठे शेतकरी ह्यांना अधिक प्रमाणात मिळाल्यामुळे, छोट्या शेतकऱ्यांना आजही जमीन असून रोहयो कामावर जावे लागत आहे. शेतकऱ्यांना मिळणारा भूसंपादनाचा मोबदला मिळण्यास दिरंगाई केली जाते.

रोजगार हमी योजनेच्या अमंलबजावणीमधील त्रुटी :-

रोहयो कामावर दिल्या जाणाऱ्या सर्व सोई-सुविधांची अमंलबजावणी होत नाही. वेतन वाटप करण्यात होणारी दिरंगाई, स्त्री-पुरुष वेतनात फरक, कामाची माहिती वेळेवर मजूरांना मिळत नाही. रोहयोची कामे कमी असल्यास प्रभावी गटांनाच दिली जातात. रोहयोच्या कामावर बेकायदेशीर यंत्राचा वापर, रोहयोची कामे प्रलंबित ठेवणे, शेतकऱ्यांना भूसंपादनाचा मोबदला देण्यास विलंब करणे, रोहयो कामाचे वाटप करताना भेदभाव करणे, रोहयो मजूरांच्या गरजेनुसार कामे मंजूर केली जात नाहीत. रोहयो मजूरांना धान्य वाटप निकृष्ट प्रकारचे करणे, ह्यांमध्ये गैरव्यवहार करणे, मस्टरमधील घोटाळा, अपूर्ण कामे पूर्ण झाल्याचे दाखविणे, वरिष्ठ अधिकार्यांच्या खोट्या सहाय्य करून कामे मंजूर करणे, रोहयो कामावर हजर नसणाऱ्या मजूरांना हजर असल्याचे दाखविणे इ.

या प्रकारे भ्रष्टाचार केला जातो. ह्या प्रकारचा भ्रष्टाचार सोलापूर जिल्ह्यातील उघडकीस आलेल्या रोहयो भ्रष्टाचारावरून दिसून येते. अमंलबजावणी अधिकारी तक्रार निवरण्याचे फक्त आश्वासन देत असतात. अमंलबजावणी अधिकारी मजुरांच्या वास्तविक समस्या जाणून घेत नाहीत.

रोजगार हमी योजनेचा फायदा :-

रोहयो अमंलबजावणीत अनेक दोष असले तरी सांगोला सारख्या दुष्काळी भागात रोहयोची विविध विकास कामे राबविली गेली. दुष्काळ किंवा टंचाई परिस्थितीच्या काळात शेतमजुरांना व छोटे सीमांत शेतकरी ह्यांना रोजगार पुरविण्यासाठी ही योजना महत्वपूर्ण ठरली आहे. रोहयोच्या कामातून अनेक उत्पादक कामे राबविल्यामुळे पडणाऱ्या वापसाचे पाणी साठवून ठेवण्याची क्षमता वाढल्यामुळे लागवडीखालील क्षेत्र विशेषतः डाळींब, बोर लागवडीखालील क्षेत्र वाढून शेतकऱ्यांना त्याचा फायदा झाला आहे. सांगोला तालुक्यातील दुष्काळी भागात रोहयोची कामे महत्वपूर्ण ठरली आहेत.

रोजगार हमी योजनेचा हेतू आणि आशय तसेच विकासाच्या शक्यता या पध्दतीची अपेक्षा धरण्यासारख्या असल्यातरी तिची कार्यपध्दती आणि कार्यवाही या चाकोरीबद्ध आहेत. आणि त्यामध्ये लोकाभिमुखतेचा अभाव आहे. नोकरशाही पध्दतीमधील अकार्यक्षमता, पक्षपात, हितसंबंधाची जपवणूक आणि भ्रष्टाचार यासारख्या अपप्रवृत्तीचा आणि गैरव्यवहाराचा मोठा पगडा आहे. त्यामुळे रोहयो सिध्दांत आणि व्यवहार यामध्ये अनेक बाबतीत फरक दिसून येतो. रोहयो कायद्यातील तरतूदी व रोहयोची उद्दीष्टे यांची पूर्णपणे अमंलबजावणी करण्यासाठी अमंलबजावणीमध्ये अनेक त्रुटी दिसून येतात.

रोहयोतील कार्याची अमंलबजावणी कार्यक्षम करून आणि रोहयो मजुरांमध्ये जनजागृती करण्यासाठी गावातील सुशिक्षित तरुण, स्वयंसेवी संघटना, सामाजिक कार्यकर्ते ह्यांनी रोहयो मजुरांना त्यांच्या हक्कांची जाणीव करून रोहयो मजुरांच्या समस्या सोडविल्यास रोहयो कायदा व उद्दीष्टांची पूर्तता साध्य होऊन रोजगार हमी योजना यशस्वी होण्यास निश्चीतच मदत होईल.

